

**Kitap Tanıtımı: Bilimsel Bilgi ve Aforoz Korkusu arasında
Yenilik, Yasaklama ve Yorum**

Nasr Hamid Ebu Zeyd. Mana Yayınları. İstanbul 2014. 191 sayfa.
Çev. Muhammed Coşkun

Tanıtan: Muhammet Aydın¹

Bu yazıda son dönem İslam düşüncesinde önemli izler bırakan, fikirleri üzerinde ciddi tartışmaların yürütüldüğü hatta kendi ülkesinde tekfire uğrayan Nasr Hamid Ebu Zeyd’in dilimize çevrilen son eserini ele almak istedik. Her ne kadar düşünceleri tartışmaya/spekülasyona açık olsa da fazla sayıda akademik eseri bulunan merhum Ebu Zeyd’in her şeyden önce çalışmalarının saygıyı hak ettiğini düşünenlerdeniz. Tabii ki düşüncelerinin tamamının benimsenmesi ya da onaylanması gerekmez. Düşünceleri her tür ilmi platformlarda tartışılmaya devam edecektir. Yazarın çok sayıda eseri Türkçemize çevrilmiş bulunmaktadır. Çevirilerin de ehil isimler marifetiyle yapılmış olması isabetli olmuştur. Aynı şekilde bu eserin çevirisinin de gayet kıvamda olduğunu belirterek mütercim Dr. Muhammed Coşkun’u tebrik etmek gerekir. Ebu Zeyd’i daha doğru anlamak için eserleri kronolojik okumaya tabi tutmamız gerekir. Yazarın başlıca eserleri şunlardır: *Tefsirde Akılcılık, Mu’tezile’nin Kur’an’da Mecaz Anlayışı, Yorum Felsefesi, İbn Arabi’nin Kur’an Yorumu Üzerine, İlahi Hitabın Tabiatı, Dinsel Söylemin Eleştirisi, Korku Çemberleri, Tefekkür Zamanında Tekfir, Böyle Buyurdu İbn Arabi, İmam Şafii ve Orta Yol İdeolojisinin Tesisi.*

Kitabın dört bölümden oluştuğunu söyleyebiliriz. Yazar ilk bölümde *Dini Söylemde Yenilenmenin Gerekçeleri* konusuna değinmektedir. Yeniliğin daimi bir ihtiyaç, toplumsal, siyasal ve kültürel bir yürüyüş olduğunu dile getiren Ebu Zeyd, ancak bu yenilenmenin mutlaka bir bağlam içinde gerçekleştiğini söyler. “Yenilenme, salt düşünsel bir durum değildir, aksine bizzat kendisini doğuran temellerle giriştiği ve kendine has estrümanlarla gerçekleştirdiği diyalog içerisinde, düşüncenin bizzat kendisidir. Düşünsel alanda bir şey yenilik değilse, geçmişin sal tekrarından ibarettir ve böyle bir şeyin düşünce ile uzaktan yakından ilgisi yoktur. Nasıl ki yaşamın doğal yasası, her şeyin değişimiye, düşüncenin yasası da yenilenmedir.” (Ebu Zeyd, 2014: 11)

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi ABD, (maydin@gumushane.edu.tr) orcid.org/0000-0002-0099-9024.

İlk bölümde konuyu birçok alt başlıkla ele almaktadır. Dini söylemde yenilenmenin gerekçelerini maddeler halinde şöyle sıralar: 1. Tarihsel gerekçe, 2. Epistemolojik gerekçe, 3. Din istismarı, 4. Çağdaş yorumdan kaçış, 5. Batı'nın İslam düşmanlığı, 6. Küreselleşme ve piyasa Tanrısı, 7. Modern kültür yapısında eleştiri krizi, 8. Modernliğin krizi ve Dini islahat projesi, 9. Dini ve dünyevi: Ayrılık değil birlik, 10. Vahiy ve tarih: Ayrılabilirler mi? 11. İnançlar ve düşünceler: Vahyin insanileştirilmesi, 12. Dinin siyasi yapısı, 13. Dinin siyasette araçsallaştırılması, 14. Dini söylemin eleştirisi. Yazara göre yenilik ihtiyacı, değişim isteğinden kaynaklanır, değişim isteğiyle toplumsal, siyasal, ekonomik ve düşünsel alanlarda krizler yaşandığı zaman kendini hissettiren bir zorunluluktur. Nitekim biz, bir süreden beri bir kriz dönemi yaşamaktayız ki bu kriz hali, toplumun direnç gücünün zayıflığıyla birlikte bir durgunluğa, cansızlığa dönüşmüştür. Bu krizin çeşitli yönleriyle açığa çıkmasının değişime olan ihtiyacı doğurduğunu söylemek mümkündür. Değişimin kendini göstereceği ilk alan ise toplumsal, siyasal ve düşünsel alanlarda yenilenme ihtiyacı yani bütün bilgi alanlarında yeniliktir. (Ebu Zeyd, 2014: 12)

Dini düşüncede yenilenmenin epistemik gerekçesi ise desteğini geçmişle şimdi arasında “yaratıcı/üretici diyalog” kurma ihtiyacından alır. Üretici diyalog ifadesinden maksat, hem geçmişin asalet adına yeniden üretilmesinden ve kör taklit esaretinden hem de çağdaşlık adına siyasi ve düşünsel alanda bütünüyle batıya angaje olmanın kuşatılmışlığından kurtulmaktır. Ancak gelenekle ilişkimizde bu faaliyet salt bir tekrar ya da betimleme değil, söz konusu kökenlerin eleştirisi amacını taşımalıdır. İzahını Ebu Zeyd'den takip edelim: “Bu eleştiri bir taraftan geleneksel yapılarla diyalogu amaçlarken aynı zamanda ondan kopuşu da amaçlar. Zira eleştirel, yaratıcı ve üretici diyalog olmadan kopuşun olması mümkün değildir. Buna karşılık salt diyalog amacıyla diyalog ise taklittir. Geçmiş böylesine ısrarlı bir şekilde dönüş, içinde yaşadığımız toplumların ve kültürümüzün geleneksel yapısı nedeniyle zorunludur. Hanefi'nin dediği gibi bizler, aramızdaki uzun tarihi mesafeye rağmen hâlâ Gazali'yi teneffüs etmekte, İbn Teymiye ile yaşamaktayız. Salt yeniden yorum için değil, toplumumuzun kökenlerinin incelenmesi için geleneğin yeniden yorumlanması zorunluluk arz etmektedir.” (Ebu Zeyd, 2014: 15)

Din istismarı ister siyasi faaliyet yapan bazı gruplar tarafından yapılsın, isterse yasal, siyasi ve toplumsal meşruiyetini kaybetmiş bir takım siyasi sistem ve otoriteler tarafından yapılsın her iki durumda sonuç aynıdır: İslam'ın araçsallaştırılması ve bayağı dünyevi amaçlar uğruna işlevselleştirilmesidir. Hristiyanlığın başına gelen tehlikenin İslam'ın da başına gelme riskinden söz etmektedir. Şöyle ki, bilindiği gibi Hristiyanlıkta insanların kilisenin otoritesine isyan edip onu reddetmeleri, kilisenin bütün kabahatlerinin dinin üzerine yıkılması sonucunu doğurdu.

Hıristiyanlık, toplumsal tarihi süreç neticesinde dini ve siyasi otoriteyi birleştiren bir inanca dönüşmüş ve sonuçta insanlar bu durumun sıkıntılarını çekmişler ve tarihte nice acı olaylar yaşanmıştır. Bu noktada din adamlarının tekrarladıkları iki din arasındaki teorik ve teolojik farklılıklar hiçbir anlam ifade etmemektedir.

Yorum/te'vil kelimesinin giderek korkulan bir kavrama dönüşmesinden söz eder ki yorum kelimesi söz konusu metinlere kişisel düşüncelerin ve ideolojik yanılgıların dayatılması olarak açıklanmıştır. Halbuki te'vil kelimesinin tarihsel kökeni hakkında bilgisizlik içerdiği şeklindeki kanıtı, 3/10. yüzyılda yaşamış Taberi'nin tefsirinin isminin *Camiu'l beyan fi te'vili ayati'l-Kur'an* şeklinde olmasıdır. Bu isim te'vil kelimesinin bugünkü olumsuz çağrışımlarını hicri üçüncü yüzyılın sonlarına kadar taşımadığı anlamına gelir. Buna olumsuz anlamların yüklenmesi, ancak hicri dördüncü yüzyılda cereyan eden Şii-Sünni polemikleri bağlamında söz konusu olmuştur. (Ebu Zeyd, 2014: 23)

Bilim ve teknolojiyi üretecek *bireyin* yetişmesi oldukça önemlidir yazara göre. Çünkü birey, daha çocukluk yıllarından itibaren soru sormaya, mümkün ihtimalleri gözden geçirmeye, tercihte bulunmadan önce muhtemel cevaplar üzerinde düşünmeye, titiz bir karar veremediğini fark ettiği zaman mevcut kanaatinden vazgeçebilmeye yatkın olacak şekilde yetişmiş insan demektir. Bilim ve teknoloji üretecek insan, eleştiri ve analiz sürecine tabi tutmadan, hiçbir hâkim görüşü kabul etmeyen insandır. Bu taklit, itaat ve sahte kesinlik yöntemi değil, aksine şüphe, gözden geçirme ve yeniden düşünme yöntemidir.

Yazara göre küreselleşme siyaset, kültür ve medeniyet açısından kendisini son din olarak takdim etmektedir. Bu dinde piyasa ve onun şeriatı/yasaları asla baş edilemez bir kuvvet sahibi yeni ilah rolündedir. İnsanların bu ilahın kudretine karşı koymaları imkânsızdır. Bu dinin egemenlik kurma enstrümanı özgür ticaret ve enformasyon saldırısı, vaizi de Batı ve özellikle Amerikan tipi demokrasi ve insan haklarıdır. Buna bizim mukabelemiz nasıl olmalıdır? “Eğer dinler bu vahşi küreselleşme teolojisi ile mücadelede bir rol oynayacaklarsa, bu sürekli olarak teröre karşı savaş, medeniyetler çatışması ve tarihin sonu gibi mottolara zemin hazırlayan klasik dini silahlarla değil, küreselleşmenin ve piyasa Tanrısının vahşetini ortaya çıkaracak çatışmaları çözüp çelişkileri kendi içinde eritecek, farklılıkları kabul edecek yeni bir insanlık medeniyetinin oluşumuna katkıda bulunmak suretiyle gerçekleşecektir. Yine dinlerin, güçlenmek ve kendini korumak gibi amaçlarla içe kapanmak suretiyle değil, aksine gücün esas kapısı olan özgürlüklere, bilgiye ve araştırmaya kapılarını açarak ulaşabileceğini anlaması gerekir.” (Ebu Zeyd, 2014: 41) Ebu Zeyd'e göre din, insan ürünüdür ve İslam da bu kuralın istisnası değildir. Dinin insan ürünü olduğunu söylerken dini inancın metafizik

boyutunu yadsımaz. Anlatmak istediği şu; dindeki metafizik boyutun tecelli ettiği, ortaya çıktığı yer, toplumsal tarihin fiziksel varlığının bizzat kendisidir. Diğer deyişle Allah, insan aracılığıyla tebarüz eder, O'nun kelimesi dilde tecelli eder. Buradan hareketle kutsal-profana ayrımını anlamlı bulmaz. Çünkü bu ayrım, her ne kadar iyi niyetli olsa da herhangi bir epistemik gerçekliği tesis etmesi mümkün değildir. Kutsal ve din dışı arasında ya da insani/fizik olan ile ilahi/metafizik olan arasında bütünüyle ayrılık olduğunu düşünmek, din olgusunun anlaşılmasına pek yardımcı olmamakta, din anlayışını bozmaktadır. Tefsir/yorum konusunda kayda değer bir metodik tespite yer vermektedir: “Tefsir ve te’vil faaliyeti aslında metnin bünyesinden ayrı bir etkinliktir. Çünkü yorum, metinle tarihsel ve insani düzlemde etkileşime geçmektir. Bu durumda ham metinden söz etmek, bazı kimselerin insani olanı reddetmek ve ilahi olandan ayırma çabasıyla düştükleri bir yanılgıdan ibarettir. Sonuçta dinin kuruluş döneminde Kur’an’ın çağdaşlarına hitap ettiği inançlar, sürekli olarak insani düşüncenin şekillendirmesine ihtiyaç duyarlar. Zira bir nesile belli bir kültürel bağlam içerisinde hitap eden metin, bir başka bağlam içinde diğer bir nesile hitap edemez. Bu durumda geleneğin yapısı aracılığıyla kendisiyle ilişki kurduğumuz tarihsel ve canlı İslam’ın içinde ilahi olan ve insani olan hangisidir?” (Ebu Zeyd, 2014: 54)

İkinci bölümde “Sanat ve yasaklayıcı söylem” meselesine değinmektedir. Yazarın sanata olan güveni yüksektir. Sanat, özgürlüğün kendisini gösterdiği en verimli alandır; toplumlar özgürlükten kaçtıklarında sanat bu korkunun ve kaçışın kurbanı olur. Sanat en üst düzeyde özgürlüğün tezahür etmesidir. İnsan sanatta özgürlüğünü sonuna kadar kullanır. İnsan sadece sanatta kendi dünyasını inşa edip kültürünü geliştirecek şekilde özgürleşir. Bu yaratıcı özgürlük nedeniyle siyasi, kültürel ya da moral arka planları ne olursa olsun bütün fanatikler sanata karşı çıkarlar. Statükoyu savunanların sanata olumlu yaklaşımları olası değildir. Çünkü sanat her zaman, kendine has yollarla bilinmeyen ufuklara doğru yol almaktır. Böylece düşünce ve bilimin kâinat denen bu evrende insanın mücadelesi devam ettikçe bitmeyecek olan yolculuğuna katılır. Kuralları yıkmasıyla sanatın bizzat kendisi yeni bir ekole dönüştüğü zaman, yine o kuralları yıkacak olan ve ardından yeni ekolün doğuşunu hazırlayacak olan da bizzat kendisidir. Burada yine sanat bilimsel ve düşünsel gelişimle karşılıklı etkileşim halindedir. Nitekim sanatta önceki bilgilerin eleştirisiyle yeni bir bilgi, önceki teorilerin eleştirisiyle yeni bir epistemoloji inşa edilir. Sanat, düşünce ve bilim sürekli olarak eleştiriye dayanan bir yolculuktur. Bu nedenle de eleştiriye yasaklayan ve düşüncede, bilimde ve sanatta eleştiriye haram sayan söylemi korkutur. Düşünürlerin, ilim adamlarının ve sanatçıların gördükleri baskıların tarihi bunun kanıtıdır. (Ebu Zeyd, 2014: 66)

Dini hakikatin izini süren Ebu Zeyd teolojinin dinamizmini sanatla diyalektiğinde bulmaktadır: “Dini hakikat/gerçeklik tek yönlü değildir. Yorumlara göre çoğalabilen bir niteliktir. Yorumlarla ortaya konulan dini hakikatler kelimeler âlimleri/teologlar tarafından birer itikad ilkesine dönüştürülürler. Teolojik hakikat, iman hakikatının bizzat kendisi değil, kurumsal olarak ortaya konulmuş bir hakikattir ve sabit değil değişkendir. Çünkü dini gerçekliğe ilişkin çok sayıda teolojik yorum bulunmaktadır. İnanca dair gerçeklik, sanatsal ifade alanıdır, sorgulama ve şüphe alanıdır. Çünkü bu gerçeklik bireyseldir. Bu soruşturmacı karakter sanatın ve edebi ifadenin özüdür, sanatsal gerçekliktir. Teolojinin görevi ise sanat ve düşüncenin sorular sorup şüpheler ortaya atmak suretiyle meydan okuma hakkında sahip olduğu hususlarda cevaplar ortaya koymaktır. Bu soru ve şüpheler olmazsa teolojik hakikat canlılığını kaybeder ve verimsizleşir.” (Ebu Zeyd, 2014: 75)

Üçüncü bölüm: Klasik ve Modern Dönemde Kur’an Yorumu Sorunu. Te’vilden tefsire doğru bir eğilimin hâkim olduğu dönem, halife Mütevekkil ile muhafazakâr düşüncenin devlet desteğini alarak mutlak bir zafere ulaştığı yüzyıldır. Burada siyasi koşulların belirleyiciliğinden söz eder: “Siyaset ile düşüncenin siyasi olan ile düşünsel olanın ya da dünyevi ile dini olanın birbirinden ayırt edilmesinin oldukça zorlaştığı bu ortamın te’vil kelimesinin anlamının tahrife yakınlaştırılmasında etkisinin bulunması tabiidir. Neticede tefsir terimi giderek daha ön plana çıkmaya başlamış ve nihayetinde nesnel tarafsızlığa işaret eder olmuştur.” Ehli Sünnetle Mutezile arasındaki te’vil ihtilafının eskilere dayandığını belirtirken, bu ihtilafın tarihsel kaynağına ilişkin şu tespitte bulunur: Kur’an te’vilinin ve dolayısıyla bu konudaki problemin tarihi, metnin donukluğuna karşı hayatın hareketli olmasından, sürekli yenilenmesinden beslenmektedir. Usul-i fıkıh âlimleri bu problemi ‘vakıanın çokluğu ve sürekli yenilenmesi karşısında nasların azlığı’ şeklinde ifade etmişlerdir. Usul âlimleri ‘sebebin husûsiliği ve lafzın umûmiliği’ dikotomisi ile bu soruna çözüm getirmişlerse de bu çözüm sınırlı sayıda ayetler için çözüm olabilmiştir. Böylece hayatın ve hayattaki olayların sürekli yenileniyor oluşu, nasların sayısal olarak sınırlı olması nedeniyle fıkıh merkezli akla meydan okuyan bir durum olmuştur. Dinamik hayatın meydan okumasına Mutezile inanç/teoloji alanında muhatap olmuştur. Mutezili aklın buna cevabı da fıkıh merkezli aklın cevabı gibi biri dilsel diğeri rasyonel olmak üzere iki zeminde olmuştur.” (Ebu Zeyd, 2014: 106)

Dördüncü bölüm: Metinden Söyleme, İnsan Merkezli Kur’an Hermenötiği. Sorun yazara göre Kur’an’ın mushaf halinde derlenmesi ve onun iki kapak arasında bir *metin* olduğu şeklinde bir kanaatin oluşmasına ve onun asli tabiatının ya da değişik vesilelerle değişik muhataplara hitaben inzal edilmiş ve farklı bağlamlara ait *söylemler* bütünü olduğuna ilişkin

kanaatin büyük oranda unutulmasıdır. Bununla canlı bir *söylem/sözlü hitap* olan Kur'an, sessiz metne dönüşmüştür. Bu sessiz Mushaf ifadesini açıkça ilan eden Hz. Ali'dir. Zira o, Kur'an'ın kendi başına konuşmadığını, ancak insanlar tarafından konuşturulduğunu belirtmiştir. *Söylem* olarak Kur'an büyük oranda bir orkestraya benzer şekilde bir canlılık arz ederken, buna karşılık *sessiz metin* orkestranın çaldığı sessiz notalara benzemektedir. Kur'an'ın salt bir metin olduğu düşünüldüğü zaman, onun anlamı ile oynamak kolaylaşmakta ve bu imkân sınırsızca açılmaktadır. Söylem merkezli okuma/anlamaya dair somut örnekler vermek suretiyle düşüncesini dile getiren Ebu Zeyd, Kur'an'ın söylemsel karakterini dikkate almayan ve onu bir metin olarak gören yaklaşımın maruz kaldığı *genelleştirme yanılığ*ından da söz eder. Son olarak yazar geleneğimiz üzerinde yeniden düşünmekten/yüzleşmekten bahsederken belki de özne olmaktan söz etmektedir: “Bu noktada sadece geleneğimiz ve Kur'an'ın anlamı üzerinde düşünme ve yeniden düşünme faaliyetini sürdürme konusunda değil, aynı zamanda yaşadıkları coğrafyaya bakılmaksızın tüm Müslümanların bundan bir adım daha öteye geçip etkin bir metodoloji geliştirmeye çalışmalarını talep etme noktasında ısrarlı olmamız gerekmektedir. Çünkü Müslümanların içinde yaşadıkları çağda kendilerine zorla dayatılan anlam seçeneklerinden birini tercih etmek ya da şu ya da bu yöne angaje olup orada şekillenmek yerine, kendi yaşamlarını etkin bir şekilde tesis etme imkânları ancak bu şekilde söz konusu olabilecektir.” (Ebu Zeyd, 2014: 188)

Sadece Ebu Zeyd'i değil herhangi bir yazarı değerlendirirken önyargılarımızı paranteze alabilmeliyiz. Yazar bu eserinde geleneği bütünüyle reddetmemekte ama onunla yüzleşme yolunu tercih etmektedir. İçinde yaşadığı dönemin ağır sorunların idrakinde/bilincinde olarak hem tespitlerde bulunmakta hem de kendi zaviyesinden çözümler sunmaktadır. Tespitleri ve çözümleri değeri hak ettiği gibi ilmi kriterler bakımından da her zaman tartışılmaya elverişli olduğu müsellemdir. Bu eser güncelliğini kaybetmeyen yenilik/tecdid/ihya, yenilenme, yorum/hermenötik ve anlama gibi konuları ele almasıyla önem arz etmektedir. Kitabın sadece ilahiyatçılara ve araştırmacılara değil, din-insan-hayat-kültür üzerine düşünen/araştıran/kafa yoran genel okur kitlesine hitap ettiği söylenebilir. Bu kitap kültür ve düşünce hayatımıza yeni ve anlamlı perspektifler katmaya aday değerli bir çalışmadır.